

Б. Әбдуәлиұлы*¹, А. А. Алимхан²

¹Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан
²С.Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті, Өскемен, Қазақстан
 E-mail: bekhzhan_a7@mail.ru, aigul_aset@mail.ru

Ұлы Жібек жолы бойындағы топонимдерді кешенді зерттеудің негізгі бағыттары

Аңдатпа. Мақала Ұлы Жібек жолы бойындағы тарихи топонимияны зерттеу бағыттарына арналған. Топонимия жалқы есімдердің құрамына жататындықтан, тіл білімінің нысаны болып саналғанмен, онымен шектесетін ғылым салаларының да өзіндік орны үлкен. Топонимдерді тіл білімінің нысаны тұрғысынан зерттегенде құрылымдық жүйесі, этимологиялық негіздері, шығу уәждері т.б. лингвистикалық ерекшелігіне назар аударылады, алайда бұлай болғанда белгілі бір атаумен аталып тұрған нысанның пайда болу дәуірі, мағынасындағы тарихи мәліметтер және географиялық нысанның сипаты, тұрған орны, өзге нысандармен арақатынасы т.б. секілді мағынамен бірге қамтылып тұратын ақпараттар назардан тыс қалады. Осы мәселелер ескеріле отырып, мақалада кешенді зерттеу әдістері басшылыққа алынды. Лингвистикалық, тарихи, географиялық зерттеу бағыттары кешенді зерттеудің компоненттері ретінде қарастырылды, өйткені топонимика осы үш саланың тоғысатын жерінде пайда болған ғылым. Топонимдердің табиғатындағы осы ерекшелік ескеріле отырып, Жібек жолы бойындағы тарихи топонимдер тарихи-лингвистикалық, лингво-географиялық және лингвистикалық тұрғыдан қарастырылды. Мақалада талдауға алынған топонимдер архив құжаттары мен халық қолданысында ауызша жеткен деректерден алынды.

Түйін сөздер: топонимия, тарихи топоним, тарихи-лингвистикалық негіз, лингво-географиялық негіз, лингвистикалық негіз, этимология, дексика-семантикалық классификация.

Мақала BR10965370-«Ұлы Жібек жолы бойындағы тарихи топонимдерді ғылымдар тоғысында зерделеу» атты ҚР Ғылым және жоғары білім министрлігінің мемлекеттік гранттық жобасы аясында дайындалды.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2023-144-3-46-60>

Кіріспе. Тарихи топонимиканың ең басты мәселелерінің бірі – дерек және дереккөз. Ұлы Жібек жолының бойындағы топонимдердің тарихи негіздерін анықтағанда екі түрлі дереккөзге жүгінеміз: бірі – ауызша қолданыста жеткен, екіншісі – жазба материалдар мен мұралар арқылы жеткен топонимдер. Шартты түрде былайша болжам жасауға болады: көшпелілік дәстүрін ұстанатын жұрт мекендеген жерлердің атауы ел

аузында сақталды, олар негізінен елсіздегі географиялық нысандарға қатысты болатын. Жазба деректерге көбіне отырықшылар салған қала, кенттерінің атауы ілікті. Қазақ даласындағы топонимдердің қалыптасуы менолартуралық жазба деректерді қалдырған көбіне өзге елдердің саяхатшылары еді, сондықтан көбіне далалық аймақтардағы атаулардан хабарлары болмағаны белгілі. Осы ақпараттарды жинақтап қарасақ, еліміздегі тарихи топонимдердің жасалуы

мен қалыптасуында көшпелілік пен отырықшылық дәстүрлерінің өзіндік орны болғанын шамалаймыз. Бұл орайда, атау осы аймақты мекендейтіні белгілі бір топ немесе тайпа адамдарына ғана белгілі болуы және осы адамдардың қоныс ауыстыруымен микротопонимдерде өзгеріп отыруы мүмкін; топонимикада микротопонимдердің тұрақсыз болып келетіні туралы ғылыми пікірлер бар екені рас, олай болғанда ауызша жеткен топонимдерді алыс тарихпен байланыстыру қиын т.б. секілді қайшылықты ойлардың туындауы мүмкін. Топонимдердің ауызша сақталу заңдылықтарын негізге ала отырып, олардың тарихилық дәрежесін зерделегенде ол ойлардың қисыны да бар. Алайда, екінші жағынан атаулардың өзгеріп отыруын тұрақты құбылыс деп есептеуге де болмайды. Аймақтарда халықтың ауызша қолданысында сақталып, бүгінге жеткендері қаншама. Ішіндегі дыбыстық тұлғасы мен мағынасы көмескіленгендерін ғана көнелер қатарына жатқызып, қалғандарын кейінгі заманға тели салудың да жөні жоқ. Жазба деректердегі топонимдердің көпшілігі-ақ ауызша қолданыстан алынған. Мысалы, 1926 жылғы Бүкілодақтық халық санағының материалдарындағы елді мекендер (соның ішінде ауыл-қыстауларда) тізімінде берілген атаулардың ішінде Жаркент, Алтынемел, Алмалы, Өсек, Басқұншы, Қорғас т.б. секілді онан ертеректегі жазбаларда сақталған санаулылары болмаса, қалғандарының ауызша қолданыстан басқа сақталатын орны болған жоқ. Тілде тұрақтап, айналаға танымал болуы үшін, қағазға түсіріліп, хатталғанға дейін, олар кем дегенде жүз жыл уақыт өмір сүрді десек қате болжам емес. Демек, ауызша жеткен топонимдердің лингвистикалық сипатын зерделей отырып, тарихи мәнін ескеру қателікке ұрындырмайды.

Мақаланың негізгі мақсаты – топонимдердің табиғатындағы лингвистикалық, тарихи, географиялық ерекшеліктерін негізге ала отырып, Жібек жолы бойындағы тарихи топонимдерді тарихи-лингвистикалық, лингво-географиялық және лингвистикалық тұрғыдан кешенді зерттеу.

Зерттеу әдістері мен материалдар.

Жібек жолы бойындағы отырықшылық пен көшпеліліктің арасалмағы қандай болды? Жауап ретінде Қазақстанның Оңтүстігі мен Жетісу өңірінің жағдайы туралы тарихшылардың мәліметіне тоқтала кетуге болады. Бұл жерде көшпелі түркі тайпалары мен отырықшы халықтар ежелден тығыз араласып жатты, олардың арасындағы осы қатынас ортақ мәдениеттің қалыптасуына негіз қалаған болатын. Этникалық жағынан алғанда да олар өзара туыстас немесе этникалық-саяси қауымға бірлескен тайпалар болатын. Қазақстан мен Орта Азия халықтарының салт-дәстүрі мен мәдениетінің бір-біріне кірігіп, өзара үйлесім табуы көптеген өркениеттік жетістіктердің бастауы болды [1, 9-10 б.]. Көшпелілік пен отырықшылық мемлекеттердің шекарасымен анықталмайды, бір елдің ішінде екеуі де қатар өмір сүре беруі мүмкін. Мысалы, қазіргі тарихи зерттеулерде VI-XII ғасырларда Орта Азия мен Қазақстан қалаларының тез өскені туралы айтылады. Батыс Түркістан жерінде Суяб, Құлан, Мерке, Тараз, Отырар, Исфиджап сияқты қалалар болды, тек Іле өзенінің бойында ғана өмір сүрген қалалардың саны елуден асқан екен [2, 65-66 б.].

Тарихи жер-су атауларының ауызша және жазбаша жетуінің жартылай отырықшылықпен (немесе жартылай көшпелілік) байланысты өзіндік себебі бар. Ауызша жеткен материалдардың құрамындағы көне элементтердің шығу тегі туралы алдағы лингвистикалық талдауларда айтылады, одан өзге олардың тілімізде сақталу себептеріне де тоқтала кетудің өзіндік маңызы бар. Далада жол межесін білу үшін, елді мекендер болмаған жерде, географиялық нысандардың үлкен рөл атқарғаны тарихтан белгілі. Жыл мезгілдеріне қарай бір орыннан екінші орынға көшіп жүретін халық бұл нысандардың әрқайсысына атау беріп отырған. Алғашында жалпылай аталып, халықтық географиялық термин түрінде пайда болғанмен, өзге географиялық нысандардан даралап көрсете келе жалқы есімдерге айналған.

Тарихи топонимиканың екінші мәселесі – зерттелу жолдары. Топонимиялық кеңістік өзінің лексикалық құрамының әралуандығымен ерекшеленеді, өйткені олардың қалыптасуында тілдік және тілден тыс факторлардың рөлі үлкен. Топонимдердің табиғатындағы әмбебаптылық немесе көпнегізділік қалыптасу жолдарымен тығыз байланысты. Көпнегізділік дейтініміз – жер-су атауларының мағынасы өзі атап тұрған нысанмен байланысты болуы да, болмауы да мүмкін: кейде атау нысанның өзге нысандармен қатынасын білдірсе, кейде ол жерде болған оқиғаларды белгілеуі де мүмкін. Бүгінгі таңдағы ғылыми ізденістерге шолу жасасақ, топонимдерің географиялық бағыттарының маңыздылығын атап көрсеткенін байқаймыз [3, 219-234 б.]. Географиялық нысандардың түрлері, орналасқан жері, оларға телінген жалқы атаулардың қай дәуірлерге тәндігі және атаулардың шығу уәждері немесе не себепті солай аталғандығы т.б. мәселелер белгілі бір кеңістіктегі топонимдерді зерттеудің өзара сабақтас бағыттарын әрі біртұтас кешенін құрайды. Осы айтылғандарды ғылыми тұрғыдан классификацияласақ, негізгі бағыттар тарих, география және тіл ғылымдарының айналасына топтасар еді. Сондықтан мақалада топонимдердің тарихи-лингвистикалық, лингво-географиялық және лингвистикалық негіздерін айқындауда салыстырмалы-тарихи, сипаттау, генетикалық және этимологиялық талдау, тілдік атрибуция, классификациялау т.б. әдіс-тәсілдер қолданылды.

Талқылау

Топонимдерді зерттеудің тарихи-лингвистикалық негіздері. Ұлы Жібек жолының бойындағы топонимдерді тарихи тұрғыдан қарастырғанда, анықтап алатын бірер мәселе бар: ең бірінші жолдың басталу мен барар жері, өмір сүру уақыты және көне дәуірлерден жеткен топонимиялық деректер мен тарихи зерттеулердің нәтижелері. Ұлы Жібек жолы – тарих, әрі тарихи құндылық. Ұлы жолдың атауымен бірге оның бойындағы елді мекендер мен қалалар тарихқа енді,

халықтың тұрмысы мен рухани мәдениеті т.б. туралы ақпараттар бүгінгі күнге жетті. Оның мазмұнында сан ғасырлық тарих жатыр – экономикалық, мәдени, шаруашылық, рухани байланыстың, түптеп келгенде адамзат өркениетінің негіздері осы жол атауының айналасына жинақталды. Ұлы жолдың қазақ даласы арқылы өтуі бұрынғы ата-бабаларымыздың осы өркениет көшіндегі орнын айқындауға да өзіндік үлес болып қосылады. Жібек жолы қазақтың ұлы даласын көктей өтіп, Еуропамен жалғастырғанын тарихтан жақсы білеміз. Арғы тарихына көзжіберсек, қазіргі зерттеулерде «Жібек Жолы» (Ұлы «Жібек Жолы») – Қытайдың Ши-ан деген жерінен басталып, Шыңжаң, Орталық Азия арқылы Таяу Шығысқа баратын керуендік жол бағыты. Атауды алманиялық ғалымдары Ф. фон Рихтгофен (F. von Richthofen) мен А. Герман (A. Herman) XIX ғасырда ұсынған. Ұлы Жібек жолы – адамзат өркениеті жасаған тарихи ескерткіштердің бірі. Біздің дәуірімізден бұрынғы II ғасырдан басталған бұл жол, Еуропа мен Азияның Батыс пен Шығыстың арасын жалғастырған көпір болған. Оның Қазақстан жерін кесіп өтетін тұсында, VI ғасырдан бастап екі бағыт: Сырдария және Тянь-Шань жолдары кең өрістелген. Бірінші жол Қытайдан басталып, Шығыс Түркістан Қашқар арқылы Жетісуға, содан Сырдарияны жағалап, Арал маңынан әрі қарай Батыс елдеріне өткен. Жол бұдан 3-4 мың жыл бұрын болған... Атаулы керуен жолы XX ғ. басына дейін сақталып келді, тіпті, Ресей, Қазақстан және Орта Азияның қалалары мен елді мекендерін байланыстырып отырды, оған жақын жерлерде жәрмеңкелер ұйымдастырылды», – делінеді [4]. Бұл орайда біз жоғарыда көрсетілген уақыт аралығына назар аударғымыз келеді, яғни Ұлы Жібек жолының тарихы б.ж.с. дейінгі екі мың жылдықтан бастау алып, XX ғасырдың басына дейін сақталған. Жібек жолының өмір сүру уақытын анықтауда, ілгеріде тоқталғанымыздай, тарихи деректерге негізделген зерттеулер тұжырымдарына және осы өңірдің топонимиясында сақталған тілдік ақпараттарға сүйенеміз.

Ұлы Жібек жолының бойында көптеген қалалар өмір сүрді. Ә.Марғұлан өзінің жазбаларында В.В.Бартольдтың, Рубруктың жазбаларына, тарихи деректер мен археологиялық зерттеулерге сүйене отырып, Жетісу жерінде көптеген қалалардың болғандығына тоқталды. Мысалы, Жетісудың басты қаласы Алмалыққа 7 не 8 қаланың қарағандығы айтылады. Сонымен қатар Қойлық, Дүнгене, Екі-Өгіз (Рубрук – «Эквиус», М.Қашқари «Еки-Буиз» (екі мүйіз) деп атай бастайды), Кем-Талас, Іле-Балық, Тонг, Талхиз (қазіргі Талғар) секілді қала атаулары; Шеңгелді өзені, Иссык-Куль (Ыстық көл) көлі секілді гидронимдерді атап өтеді [5, 261-265 б.]. Археологиялық деректерге сүйене отырып тарихшылар, Жібек жолының бағыттары мен біршама қалалардың тұрған орнын анықтады. Топонимикалық зерттеу мүдделілігі тұрғысынан, жолдың солтүстік бөлігінің Талғар (Талхиз) өзенін бойлай жүріп отырып, Қапшағай сайындағы Іле өткеліне дейін баратындығы, содан соң Шеңгелдіге қарай бұрылып, ары қарай Алтынемел асуы арқылы Көксу алқабына түсетіндігі туралы ақпаратта кездесетін топонимикалық атаулар маңызды. Осындағы Икиогуз қаласы (Екіөгіз қаласы. Қазіргі Дунгановка ауылының орнында), Қаялық (Қойлық қаласы. Қаратал өзенінің аңғарындағы қазіргі Антоновка ауылының орнында) және Рубруктың жазуынша Қаялыққа жақын жерде Жібек жолын кесіп өтетін христиандар селосы болғаны, Алакөлдiң оңтүстік-батыс жағалауында бір қала болған, оны саяхатшылар «облыс астанасы» деп атаған екен. Ол қазіргі Көктұма ауылының орнына сәйкес келеді [1, 15-166.]. Тарихи топонимияның алыс ғасырлардан жеткен кейбір іздері міне осындай. Түрлі деректерде сақталғанмен, оның өмір сүрген уақытың, тұрған орнын анықтау жұмыстары археологиялық қазба жұмыстары мен тарихи деректерді салыстыра қарастырғанда нәтижелі болмақ. Деректерде сақталған топонимдердің жалғыз өзі оған қатысты туындайтын сұрақтардың барлығына жауап бере алмайды, сондықтан тарихи-лингвистикалық зерттеулер осындай кешенділігімен ғана маңызға ие бола алады.

Топонимдердің тарихындағы өзгерістер қазіргі кезде арнайы қарастыруды талап етеді. Елді мекеннің бұрынғы тұрған орны мен қазіргілерінің арасында, көріп отырғанымыздай, орнын сақтап қалғандары да, сонымен қатар қиранды жұртының сол жерге жақын маңнан табылғандары да бар екен. Бұл таза тарихи факт болып табылады. Сол секілді бұрынғы атауы мен қазіргі атауының арасындағы байланыс пен ерекшелік, бұл жердегі тарихи-лингвистикалық факторлар, этимологиялық мәселелер тарих пен тіл білімі ғылымдарының тоғысқан жерінде кешенді түрде қарастырылуы тиіс.

Көне түркі жазбаларында сақталған көне тұлғалы топонимжасамдық компоненттер мен грамматикалық құралдардың өзі біршама мәліметтер береді. Жинақтай келгенде, Жібек жолы ХХ ғасырдың басына дейін сақталған деген болжамды жоққа шығаруға болмайды, себебі ғасырлар бойы қалыптасқан жүруге, алыс елдерге сапар шегуге қолайлы жол ешқашан өзінің мәнін жоймайды. Ұлы Жібек жолының бағыттары мен ізі қазіргі заманда да жойылып кеткен жоқ, қазіргі еліміздің ішіндегі және шекаралас елдермен байланыстырып жатқан күре жолдардың негізі Ұлы Жібек жолынан бастау алады. Соның ішінде Іле аңғарының екі жағын ала созылып жатқан жолдар қазір де ел мен елді, жер мен жерді байланыстыруға қызмет етіп келеді.

Топонимдерді зерттеудің лингво-географиялық негіздері.

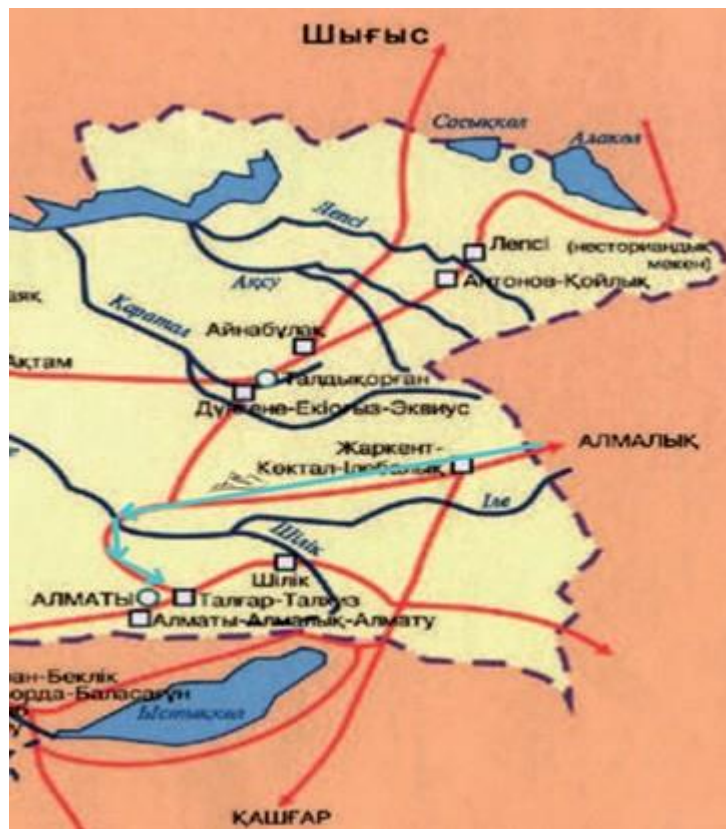
Топонимиялық атаулар төркіні тек тіл тұрғысынан ғана емес, географиялық, демографиялық, шаруашылық ерекшелігімен байланысатынын географ, топонимист Қ.Сапаров өз еңбектерінде [6], [7] атап көрсетеді. «Жазба деректерде Оңтүстік Қазақстан мен Жетісу қалаларының Византия, Иран, Орта Азия, Кавказ, Алтай, Сібір, Шығыс Түркістанмен Ұлы Жібек жолы арқылы сауда қатынасы болғаны айтылады. Сол деректемелерде аты аталған қалаларды зерттеу арқылы Жібек жолының Қазақстандағы бөлігінің бағыты белгіленеді... Х ғасырдан бастап Іле аңғары бойындағы сауда жолы жандана бастады.

Бұл жерге Қордай, Қастек асуларымен келді. Осы жерден көпестер қазіргі Алматы, Талғар (Талһир, Талхиз) қалалары орнындағы қалалар мен қоныстарға беттеді. Талхизден екіге айрылды. Біріншісі – оңтүстік Іле жолы, қазіргі Есік, Шелек, Кеген аудандары, екіншісі – Қырғызстан (Подгорное) арқылы Шонжынға баратын. Іленің оң жақ жағасына Бурақожыр өткелі арқылы өтіп, Көктал, Жаркент (Панфилов) басып Алмалыққа шығатын. Жолдың тағы бір тармағы Ілеге Қапшағайға жақын жердегі Іле өткеліне және одан кейін Көксу, Қаратал мен Лепсі аңғарына баратын. Мұнда Екіөгіз (Дүнгене), Қойлық қалалары, Көктұма қалалық жұрты болды. Алакөзде тарамдалған жол торабы арқылы Шығыс Түркістанға Алтайға, Монғолияға жол тартылды» [8].

Осы жолдардың картасын негізге ала отырып, Қазақстан шекарасының қытай жақ бөлігінде қалған, шекараға жақын жердегі Алмалық қаласынан бастасақ, жол Жаркентке келгенде екіге бөлінеді. Бірі Іле өзенінің оң жағалауымен, екіншісі сол жағалауымен қатар жүріп отырып, қазіргі Талғар қаласында қайта түйіседі.

Ірі су көздері – ежелден өркениеттің бастауы. Суы тұщы әрі мол болғандықтан Іле өзенінің аңғарын жағалай халық тығыз орналасқан. Жетісу аймағынан өтетін бұл жолдар қазіргі күнде де бар. Жолдың құрылысын жүргізумен қатар бағыты мен өткелі қиын тұстардан өтетін жерлерін айқындау аса маңызды мәселе. Күні кешегі, спутниктік құралдар дамығанға дейінгі замандарда жердің жүруге қолайлы әрі тиімді бағыттарын жергілікті аймақтардағы тұрғындардың географиялық білімі мен уақыт тәжірибесі айқындаған. Демек, қалалар мен шетелдерді байланыстырып жатқан күре жолдардың барлығының дерлік алыс ғасырларға бастайтын өзіндік ұзақ, қысқа тарихы бар. Тарихшылардың ғылыми болжамымен түсірілген Ұлы Жібек жолының бағыттарын салыстырып қарасақ, еліміздің төрт бұрышын жалғап жатқан қазіргі күре жолдарға сәйкес келеді.

Мақала көлемінде, ілгерідегі деректерге сүйене отырып, ұлы жолдың бір тармағы, қысқа ғана аумақ – Қорғас пен қазіргі Сарыөзек ауылының арасындағы бөлігіне тоқталамыз (картада стрелкамен көрсетілген аймақ).



Жібек жолының Жетісу аумағындағы бөлігі. Карта К.Байпақов, А.Нұржановтың «Ұлы Жібек жолы және ортағасырлық Қазақстан» атты зерттеу еңбегінен кесіп алынды. Көк сызықтың бойындағы Алтынемел тауы [2].

Жолдың басын Алмалық (шекараның Қытай жақ бөлігінде қалған) қаласынан бастағанда жөн көріп отырмыз, өйткені Алмалық – Жібек жолының негізгі күре тамырынан орын тепкен ірі сауда, мәдениет және саяси орталық ретінде Қазақстан мен Шығыс Түркістанның орта ғасырлық тарихы мен мәдениетінде аса маңызды рөл атқарған қала [9].

Шекараның Қазақстан жақ бетінде, шекараға жақын жерде, қазіргі Алмалы ауылының орнында да, жергілікті тұрғындардың айтуына қарағанда, осы атаумен аталған елді мекен болғанға ұқсайды, қазіргі Алматыны қоссақ, Жетісу жерінде үш рет қайталанады. Олардың барлығы көне замандардан жеткен атаулар. Жол бойындағы біз межелеп отырған аралықта мынандай елді мекендер тұр: Қорғас, Жаркент, Іле-балық (қазір Көктал), Қойбын, Қоңырөлең, Басши, Алтынемел, Қаспан, Қызылжар, Сарыөзек. Жер жағдайының көбіне таулы аймақ, жер бедері бір тегіс емес, ойлы, шұңқырлы немесе дөңес-шоқылы сипаты ауызша қолданыс арқылы жеткен топонимдердің мағынасынан көрініс береді. Жер жағдайының сипаты тек қана халықтық географиялық терминдер арқылы ғана емес, топонимия тілінде оған қатысты нысандар арқылы да беріліп отырады. Мысалы, Сарықамыс, Төменгі Сарықамыс¹, атаулары бұл жерде қамыстың өсетіндігін және сазды, сулы жер екенін білдірсе, Тораңғылы, Тораңғылытүбек, Жиделік, Қарақоян секілді топонимдер жердің жынысты, тоғайлы, осы жерде қоянның мекендейтіні туралы ақпараттар беріп

¹Топонимияда қарама-қарсы мағыналы топонимдер жиі кездеседі, сондықтан «Төменгі Сарықамыс» болғандықтан, «Өргі немесе Жоғарғы Сарықамыс» атауының болуы шарт, осыған қосымша орналасу жағдайына қарай кейде «ортаңғысы» да кездеседі. Атаудың бұл түрлері, соның ішінде болуы міндетті нұсқасы біздің заманымызға жетпеген сыңайлы.

түр. Ал Қарақұм, Сарыөзек, Сарытүбек атаулары жер қыртысының сипатына байланысты қойылған. Ал Айрық, Жамбас, Жартас, Жарық, Қосқұлақ, жиек, жота, өзек, сай, тау, төбе, тұмсық, түбек, шоқы секілді топонимдер мен халықтық географиялық терминдер және Жіңішке, Кеңсай, Тарсай географиялық нысанның өлшемі мен пішінін білдіреді. Сулы, арасан, бастау, бұлақ, көл, құдық т.б. – халықтық гидрографиялық терминдер болып табылады.

Топонимдерді зерттеудің лингвистикалық негіздері. Бұл аймақтан өтетін Ұлы жолдың бойындағы атаулар негізінен көне тұлғалы топонимдер мен қазақ даласының әр аймағында қайталанып келетін, тілімізде бар байырғы қазақ топонимдері. Бұл жағдайда екі мәселеге назар аударуға тура келеді: *бірі* – қазақ тіліндегі топонимжасамға қатысатын халықтық географиялық терминдер жүйесіне тоқталу; *екіншісі* – көне тұлғалы кей топонимдердің этимологиясына талдаулар жасау.

Топонимдердің негізгі ерекшеліктерінің бірі – трансонимдену құбылысына бейімдігі, яғни бір нысан атауының қатар тұрған екінші нысанға ауыса алу қабілеті. Мысалы, өзен атауының қалаға берілуі: Іле – өзен атауы, кейін ол Іле-Балық болып қалаға ауысқан т.б. Топонимдердің мағынасын тікелей нысанмен байланыста, сол нысанның сипатын білдіру қызметі тұрғысынан талдауды «лингво-географиялық талдау»² деп атасақ, екеуінің арасындағы байланыс

²Қазір «лингво-географиялық» талдаулар деп лексикалық бірліктердің (көбіне говорлар мен диалектілер) таралу аймағын анықтауды атап жүрміз, ал тіл білімінің өзге салалары мен географияны тоғыстыратын ғылыми талдаудың арнайы термині анықталмай келеді. Топонимдерді алалық, олардың классификациясын жасағанда, бірдей талдау жүргізіп отығанына қарамай, лингвистер мен географтар көбіне бір-бірін назардан тыс қалдырады. Мысалы, ороним, гидроним, спелионим т.б. терминдерді географиясыз елестету мүмкін емес. Сол секілді олардың жасалу мен мағыналық дамуындағы тілдік құбылыстар мен заңдылықтарды лингвистика ғана анықтап бере алады. Осы мәселелерді ескере отырып, «лингво-географиялық талдау» деген терминді өз тарапымыздан ұсынып отырмыз

үзіліп, топонимдік апеллатив пен оның мағынасы жеке қалғаннан кейінгі кезең лингвистиканың еншісіне көшеді. Өйткені бұл жерде ешқандай географиялық нысан жоқ, тек атаудың дыбыстық тұлғасы мен мағынасы ғана бар. Белгілі бір топонимнің қай жерде қандай нысанды атағаны туралы сұрақ қойылмайды, топонимнің шығу уәждері мен қандай мағына білдіретіндігіне назар аударылады. Топонимдердің этимологиясы, этнолингвистикалық мәні, тарихи деректер беретін топонимиялық аңыздар т.б. тілдік талдаулардың ішінде қарастырылады.

Сөздің лексика-семантикалық табиғатымен байланысты келесі бір ерекшелік – *шығу уәждері*, яғни «географиялық нысан неге олай аталды?» деген сұрақтың жауабы. Топонимдердің шығу уәждері кейде мағынасынан көрініп тұрады, дегенмен тереңірек білу үшін халықтың атау беру қағидаларындағы тілдік дәстүрлерге талдаулар жасауға тура келеді. Бұл тұрғыдан алғанда шығу уәждері этнолингвистикамен де ұштасып жатады. Этнолингвистикалық талдаулар семантикамен қатар, этимологияға да ортақ, өйткені атаудың шығу тарихын анықтағанда, қажет болған жағдайда, лингвистер осы әдіске де сүйенеді. Топонимдердің шығу уәждері негізінен ұлттың табиғаттану әлемі мен ұлттық дәстүрін қамтиды. Оны белгілі бір топқа жататын топонимдердің шығуына тән ортақ уәждер бойынша *жалпылай* және атаудың жасалуына себеп болған кейбір жайттарға байланысты *жекелей* қарастыруға болады. Енді кейбір тарихи топонимдердің *шығу уәждеріне* назар аударып көрелік. Жалпылай сипаттау қазақ халқының жер-суға атау беруіндегі дәстүрлі қағидаларды басшылыққа алады. Ұлы даланың әр аймағында аяқты малдың қамымен жаз жайлау, қыс қыстауына көшіп жүрген халқымыз табиғатпен етенеелініп, оның сырларына терең қаныққаны рас. Табиғаттың кейде жайлы, кейде қатал мінезіне бейімделіп қана қоймай, күннің, жыл мезгілдерінің райын алдын ала білуге де машықтанды, соған қарай әрекет жасап отырды. Табиғат аясында өмір сүру шарттары атмосфера заңдарын ғана емес, жер бедерінің сипатын (литосфера), оның

бетіндегі өсімдіктер мен жануарлардың (биосфера) түрлерін, олардың өмір сүру жағдайларын да тануға ықпал етті. Тану әрекеті ұлттық білім қоры мен оған тән ұғым-түсінік атауларының қалыптасуына алып келді. Халықтың таным әрекетінің негізінде қалыптасып, тұрақталған рухани және материалдық игіліктерді бір сөзбен «ұлттық дәстүр» деп атаймыз. Жер-суға атау беруде халық өзінің ғасырлар бойы қалыптасқан осы бағытқа тән дәстүрінен жаңылған жоқ. Мысалы, *Көктал*, *Қоңырөлең*, *Теректісай*, *Ырғайлы*, *Қарағайлы* т.б. атаулар мағынасында жердің ыңғайын, ол жерде жиі өсетін өсімдіктердің түрлері қазақ халқының өсімдіктану әлемі көрініс береді, *Тышқанкөз*, *Шаштытүбек*, *Қосқұлақ*, *Айғыржал*, *Айнабұлақ*, *Аралтөбе* т.б. секілді атаулар географиялық нысанды басқа нысандарға ұқсату негізінде жасалған метафоралық, яғни ауыс мағыналы топонимдер. Шығу уәждеріне қарай тіліміздегі топонимдерді осындай түрлі топтар аясына жинақтауға болады. Топонимдерді шығуы мен дамуына тән ортақ уәждер бойынша *жалпылай қарастыру* дегенде біз олардың белгілі бір ортақ ерекшеліктері бойынша жіктелуін назарға аламыз.

Топонимдердің арасында қара компоненті түркі халықтары мекендеген аумақтарда жиі кездеседі. Мысалы, Тавды өзенінің төменгі алабында Кара-елга гидронимі [10; 22], Төменгі Енисей алқабында Карауыл топонимі [11; 61] кездеседі. Топонимдердің типтік үлгілерінің ішінде кейбірі, жиі қайталанатынына қарамай, өзіндік ерекшелігімен дараланып тұрады. Олардың шығу уәждерін *жекелей* алып қарастырамыз. Мысалы, еліміздің әр аймағында кездесетін **Қарамола** атауының мағынасын басқа топонимдермен бір топқа жатқызу қиын. Осы орайда «мола» сөзімен мағыналас *бейіт*, *зират*, *там*, *қорым* сөздерінің еске түсетіні рас, алайда қарамоланың олардан бөлек өзіне тән ерекшелігі бар. Қазіргі кезде оның мағынасы мен мәні көп адамдарға белгісіз болуы мүмкін. Дәстүрлі талдау үлгісіне салып, құрамындағы *қара* және *мола* сөздерін жеке-жеке қарастыратын болсақ, бірінші компоненттің топонимдік мағынасы «үлкен, зор, дәу, кең» т.б. Жолға қатысты

алғанда ұзақ, алыс мағынасын білдірген: «Араб халифатынан Скандинавияға дейін созылған, Еуразияның бір шетінен екінші шетіне дейін барған ерте замандағы қара жолдардың болғаны белгілі» [12, 343-360 б.] және өсімдікке қатысты алғанда – Қараарша: «қалың өскен биік арша» мағынасын білдіреді [13, 337-346 б.]. Топонимтанудың дәстүрлі лингвистикалық үлгісі бойынша қарастырсақ Қарамола – үлкен, алыстан көрініп тұрған мола болуы тиіс. Бұл орайда қазіргі кезде ел аузында айтылып жүрген екінші бір мағынасын да назарға алуымыз керек. Ол мағынасы бойынша Қарамола – «уақытша жерлеу» орны. Туған жерінен алыста жүрген адам сол жерде немесе жолда қайтыс болса, түрлі жағдайларға байланысты оны еліне жеткізе алмағанда, сол жерге уақытша жер қойнына тапсырған. Уақыт пен табиғат құбылыстарының ыңғайлы кезінде қайта қазып алып, мүрдесін туған жеріне апарып жерлеген³. Осындай жағдай Алаш қайраткері С.Садуақасұлының мәйітін жерлегенде қайталанды. Ол туралы ҚР ҰҒА академигі Д.Қамзабекұлы былай дейді: «Күлін басында «қара молаға» уақытша қойып, кейін Кенесары сарбаздары жерленген көне қорымға жерледік. Мұны қоғам болып атқардық. Смағұл мен Хан Кене әскерінің бейіті Астананың қақ ортасында, оң жағалауда тұр». Смағұлдың күл-мәйітін Мәскеуден алып келгенде, алғаш Елорданың батыс шетіндегі мұсылмандар зиратына уақытша қойылған, артынан Алаш тұлғасына лайықты орын нақты анықталғаннан кейін Қараөткел (Көкбел) мұсылман зиратына ауыстырылды. Д.Қамзабекұлы өз сұхбатында «қара мола» деп С.Садуақасұлы уақытша жерленген сол кездегі Астрахан тас жолының бойындағы зиратты айтып отыр [14]. Уақытша

³Аруақты кие тұтып, оған жоғары құрметпен қарайтын қазақ халқының дәстүрлі ұғымында туған жер, атамекең ұғымдары өте жоғары мәнге ие және ол тірілер үшін ғана емес, өлілер үшін де өте қымбат. Сондықтан, тірінің де, өлінің де басты арманы – туған жердің топырағын басып жүру немесе туған жердің қойнында топырағын құшып жату. Жерлегенде кебінмен бірге ала кететін, жақындарының салған бір уыс топырағы да үлкен мәнге ие (бұл өз алдына арнайы этнолингвистикалық талдауларды талап етеді).

жерлеудің өз атауы бар, оны қазақ «аманат қою» деп атайды. Мысалы, «Абай жолы» романындағы мына оқиға осыған дәлел: «Әбішті жерге, лахатқа Майқан мен Өтеген өз қолдарымен қойып жатып, «Аманат», «Аманат» – десті» (М.Әуезов).

«Қарамола» атауының шығу уәждеріне этнолингвистикалық талдаулар жасағанда сөзболып отырған екі мағынаның түпкітегіне ортақ болуы мүмкін мына жайттар өзіне назар аударады. Ілгеріде айтылған «үлкен, алыстан көрініп тұрған мола» мағынасы кейіннен елсізде тұрған молалардың барлығына ауысқан болуы мүмкін, алайда халықтың дәстүріне назар аударсақ, молада негізінен бір рудың адамдары жерленеді. Арғы түсінік бойынша аруақтардың бірге жатуын қалаудан туған дәстүр болса, берідегі ислами сенім бойынша: ахиреттің күнінде адамдар қайта тіріліп, жерленген жерден өніп шығады, сол кезде бір-бірімен көрісіп, қауышады деп білген (ауылдың зиратына өз руының ғана адамдарын жерлегісі келетін түсінік әлі де кездеседі). Демек, «қара мола» атауында «алыстан қарайып көріну» ғана емес, «жалғыз немесе бөлек тұру» мағынасы да бар. Адам елсізде келе жатып қайтыс болса, мола жапан түзде жалғыз өзі ғана тұрады; ал ел шетіне жетіп қайтыс болса, өзге бейіттерден бөлек, шетке жерленеді де, жеке қарайып көрініп тұрады. Қорыта айтқанда, «қара мола» атауының мағынасы «алыстан қарайып көрінетін, жалғыз, жеке, бөлек тұрған мола» болып шығады. Сондықтан мұндай атаулардың шығу уәждеріне талдаулар жасағанда жалпылай емес, жекелей қарастырылады. Қарамола атауы еліміздің әр аймағында қайталанғанмен, лексика-семантикалық классификациясы жағынан дербес топоним. Оның шығу уәжінің осы дәстүрмен байланыстылығы басты ерекшелігі болып табылады.

Халықтың көркемдік таным әлемі, эстетикалық талғамы, рухани мәдениеті т.б. оның дүниетанымымен тығыз байланысты, бұл ерекшелік тілден міндетті түрде көрініс береді, ал ол өз кезегінде тіл мәдениетінің сапалық деңгейінің артуына әсер етеді. Тіліміздегі топонимдердің шығу уәждері мен қалыптасуы қашанда ұлттың мәдени танымымен тығыз байланыста болады

және негізінен сөз қолдануындағы дәстүрлі қағидалар мен топонимжасамның типтік үлгілері жаңа атау жасауға қатысып отырады.

Тарихи топонимдердің этимологиялық негіздері. Тарихи топонимдердің біршамасы бізге түсінікті қалпын сақтаса, енді біразы түрлі өзгерістерге түсіп, мағыналары мүлде көмескіленген. Мысалы, Алмалық, Жаркент ерте замандардан жеткен көне топоним. Бүгінге дейін дыбыстық тұлғасын өзгертпей, «алма көп өсетін жер» деген мағынасында жетіп отыр. Ал Қорғас, Пенжім атаулары бүгінгі күнге жеткенмен, дыбыстық тұлғасы өзгеріп кеткендіктен мағынасы мүлде түсініксіз⁴.

Қорғас (Хорғас) – өзен атауы. Жергілікті тұрғындар «осы жердегі тауда ерте кезде қорғасын қорытқан, содан шыққан атау, яғни қорғасын сөзінің қысқарған түрі» деп санайды. Алайда Э. Мурзаев бұл сөздің этимологиясын «авар тілінде *хор* – «көл», «тоспа» дегенді білдірсе, манси тілінде *хор* – «саз», «шалғын шөп», *хори* – «ойпат, ойпаң», «төбешікті саз», армян тілінде *хор* – «сай», «аңғар» екенін көреміз [15, 596 б.]. Т.Жанұзақов та осы болжамды растай отырып, «*хор* сөзі – «сай, аңғар», екінші құрамдағы көне түркі сөзі *ас* – «су, өзен», сонда атаудың мағынасы «сай, аңғардағы өзен» дегенге жуықтайды», - дейтін болжам жасайды [13, 358 б.].

Пенжім. Қазіргі зерттеушілердің ғылыми болжамынша атау екі бөліктен тұрады. Бірінші сыңарындағы *пе* сөзі, көне түркі тілдеріндегі *ба* «су, өзен» (фонетикалық варианттары *бе, бы, бу, пи, пе*) қазіргі түркі тілдерінің көбінде сақталған. Бұл түбірлерді қазіргі қазақ тіліндегі суға қатысты түбірлермен салыстырсақ, *бұлақ, бу* сөздерінің алғашқы негіздері айқындала бастайды. Көне түркі тіліндегі «BIB: *bib* *bīlaŋuq* *geogr.* Биб-Былаңуқ» (*Suv32*) [16, 97 б.] өзені атауын да осы негізден таратуға болады. Ал А.П.Дульзон, В.Воробьева секілді ғалымдар өз зерттеулерінде Батыс Сібірдегі *Аба, Амба, Чалва, Куба,*

⁴Мақала тарихи топонимдерді кешенді зерттеудің негізгі бағыттарын анықтауға арналғандықтан, мағынасы көмескіленген барлық атауларға емес, негізгі бағыттарды көрсету үшін бір-екі түріне ғана тоқталамыз.

хакастардағы *Ерба, Кирба* өзендерінің, Обтың үлкен бір тармағы *Би* өзенінің, Енесейдің бір саласы *Бий-Хем,* Енесей өзенінің оң жақ саласы *Салба,* Краснояр өлкесінің оңтүстігіндегі *Жилдарба, Кулиба, Танойба* өзендерінің құрамдарындағы *ба* сөзінің «өзен» мағынасын білдіретіні туралы дәлелді пікірлер айтқан. Осы пікірлерге сүйене отырып, Каспий теңізінің екінші сыңарындағы *пий*-дің де сол *ball/bell/би* сөздерінің дыбыстық нұсқасы деген болжам жасауға болады. Олай болса, *балқаш, балшық, балдыр* (балғын, ерте туған, жас мағынасында) сөздерінің де шығу тегі осы түбірлерге барып саяды. Демек, Пежим атауының бірінші сыңарындағы *пе* о бастағы *ба/бе/би* сөздерінің дыбыстық нұсқасы, яғни «су, өзен» мәніндегі көне түркі сөзі.

Атаудың екінші сыңарындағы *жим* Атыраудағы *Жем,* Қарағандының Шет ауданындағы *Жам+шы* (Жамшы), Шығыс Қазақстанда *Қарагем, Жеменей* секілді өзен аттарының құрамында кездеседі. Осындағы *жем//жам* сөздері көне түркі тілдерінде *гем//кем//хем//кам//кан//ком* түрлерінде қолданылған, ал тува тілінде *Бий-Хем, Улуг-Хем, Ка-Хем, Ак-Хем* тәрізді Енисейге құятын өзен аттары бар, оларды көне дәуірлерден жеткен ілгерідегі сөздермен тұлғалас деп қарауға болады. «Мойын чур» ескерткішіндегі КЕМ II *geogr.* өзен аты (МЧ 19) мен көне түркі тіліндегі **КЕМÄ** қайық, кеме [14, 297 б.] мағынасындағы сөзді де өзара байланыстыруға болады, яғни «кеме» сөзінің құрамындағы-еқазіргі қолданыстағы *жөн-е, тең-е* сөздерінің құрамындағы етістік тудырушы жұрнақпен мағыналас. «Су бетінде жүр» мағынасындағы бұйрық райлы атау, бұл тұрғыдан алғанда **кемä** синкретті тұлға – бір мағынасы етістік болуы да мүмкін.

Тілімізде *жам* сөзінің өзенмен байланыстылығын Атырау аймағында *жам* «теңіздің терең, өзек жерлері» деген ұғымнан анық аңғарауға болады. Бұл дәлелдерге қарағанда, *Пенжим* атауының «өзен, су» деген мағына білдіретін *пе* және *жим* сөздерінің бірігуі арқылы жасалғанын болжауға болады [14, 386 б.].

Бұл атаудың құрамындағы -н (пе-н) қосымшасы қайдан шыққаны жөнінде: көне дәуірлерде бірнеше мағынаға ортақ

қосымша болса керек. Мысалы, етістіктен зат есім тудырушы жұрнақ: жіуін (йығын) 'үйінді, үймек' (жіу- жио); terin 'топ, жиын' (ter- жинау, теру) [16, 658 б. ДТС]. Осындағы -н тұлғасы «SA- санау, есептеу» [16, 478 б.], қазіргі тіліміздегі «сан» сөзінің түбірі *sa-* болса, -н етістіктен зат есім тудырушы жұрнақ. Бұл қазіргі тіліміздегі жан (жаны, жақын, қасы) сөзінің құрамындағы -н жұрнағымен мағыналас. Көне түркі тілінде **JAN-** I *жаны, бүйірі, қыры* мағынасында қолданылған, ал **JAN-** II *қайту, оралу (жанына келу)* [16, 231 б. ДТС]. Бұлар синкретті түбірлер, лексикалық қордағы сөздердің аз кезінде бір түбірдің түрлі сөз таптарында қолданылуы жиі болған. Оның іздері әрі зат есім, әрі етістік мағынасында қолданылатын *көш, көк, ою* т.б. сөздерінің мағынасынан қазіргі кезде де кездеседі. Мағыналас *жан, жақ* сөздерін салыстырып қарасақ, ортақ түбір *жа-* болып шығады. *Жа-н-ның* құрамындағы -н зат есім тудырып тұрса, *төн (төмен* екеуі бір негізден тарайды) етістігінің құрамында етістік тудырып тұр. Біздің пікірімізше «пен» сөзінің құрамындағы -н осы екеуінің бірі немесе бірде зат есім, бірде етістік тудыру қызметін қатар атқарған әмбебап жұрнақ. Сонымен, ілгеріде атап өткеніміздей Пенжім «ағынды су, өзен» мағынасындағы көне топоним.

Нәтижелер. Топонимика саласы - лингвистика, тарих, географиясалаларының тоғысатын жерінде пайда болған ғылым. Топонимдердің табиғатындағы осы ерекшелік ескеріле отырып, Жібек жолының Іле аңғары бойындағы топонимдер тарихи-лингвистикалық, лингво-географиялық және лингвистикалық негізде қалыптасқан. Ұлы Жібек жолының бойындағы атаулар - сол аймақты мекен еткен халықтың тілінен, тарихынан, таным-түсінігі, мәдениетінен хабардар етер құнды жәдігерлер. Ұлы жолдың бойында орналасқан елді мекендер мен қалалар тарихқа енді, халықтың тұрмысы мен рухани мәдениеті т.б. туралы ақпараттар бүгінгі ұрпаққа жетті. Олардың мағына, мазмұнында сан ғасырлық көне тарих жатыр - экономикалық, мәдени, шаруашылық, рухани байланыстың, түптеп келгенде адамзат өркениетінің негіздері осы жол атауының айналасынан көрініс тапты.

Атаулар жүйесі - тарихи ескерткіштер деп танымыз.

Жібек жолының Жетісу өңірінің географиялық жағдайы көбіне таулы аймақ, жер бедері бір тегіс емес, ойлы, шұңқырлы немесе дөңес-шоқылы болып келеді. Іленің оңтүстік және солтүстік қапталы мен Жаркент, Ілебалық (қазіргі Көктал ауылы) маңайы құмдауыт, қамыс пен тоғайлы, жынысты болып келеді. Жер жағдайының осы сипаты тек қана халықтық географиялық терминдер арқылы ғана емес, топонимия тілінде оған қатысты нысандар арқылы да беріліп отырады.

Топоним сөздік тұлға ретінде және білдіретін мағынасы бойынша лингвистиканың нысаны болғанмен, ол атап тұрған нысан географияға тән. Сондықтан, оларға талдаулар жасағанда әрі лингвистикалық, әрі географиялық мәселелер көбіне бір-бірінен ажырамай қатар жүреді. Лексика-семантика тіл білімінің мәселесі болғандықтан, оған қатысты негізгі талдаулар лингвистикалық бағытта жалғасады.

Топонимдердің өз басын кешенді түрде алғанда оның географиялық нысанмен байланысынан бөлек, грамматикалық жүйесі, лексика-семантикалық ерекшеліктері, шығу уәждері, тарихи-этимологиялық жайттары т.б. мәселелер жан-жақты қарастыруды қажет етеді. Литва топонимдерін зерттуші П.Скорупа: «Топонимдердің құрылымдық-семантикалық оппозицияларын талдау топонимдердің шығу тегін анықтайтын көптеген ынталандырушы факторларды анықтауға да, топонимикалық бірліктерді номинациялау принциптерін анықтауға да көмектесетіні белгілі», - деп атап көрсетеді [17, 33 б.]. Енді лингвистикалық талдаудың нақты нәтижесін айқындайтын топонимжасамдық құрылымдар мен лексика-семантикалық жіктелімге тоқталып көрелік.

Зерттеу нысанындағы халықтық географиялық терминдердің топоним-жасамдық көрсеткіштерімен ерекшеліктері.

Топонимжасамдық ұя:

Қара: Қара арасан, Қара Бөлдек, Қара құдық, Қарақоян, Қарақұдық, Қарақұм, Қаратұмсық;

Қызыл: Қызыларасан, Қызылжиек, Қызылжидек, Қызылтам;

Сары: Сарыкөл, Сарықамыс, Сарытүбек, Сарыүйсін;

Жар: Жаркент, Жарқора;

Қос: Қосағашбасы, Қосқұлақ т.б.

Аналитикалық тәсілмен жасалу жолдары:

Бұлақ: Жетімқатынбұлақ, Кепебұлақ, Сарбұлақ, Тоғызбұлақ, Үлкенбұлақ;

Өзек: Ақөзек, Құрөзек, Тастыөзек, Сарыөзек;

Сай: Ақсай, Бұққансай, Бұрғансай, Жіңішкесай, Кеңсай, Қурайлысай, Сулысай, Тарсай;

Шоқы: Ақшоқы, Қарашоқы, Қызылшоқы;

Төбе: Аралтөбе, Сартөбе, Қаратөбе;

Құм: Басқұм, Қарақұм;

Тас: Ақтастықора, Жартас, Жартастықора (Тасқора);

Тоғай: Байтоғай, Мойынтоғай;

Су: Ақсужота, Орта Қарасу, Үлкен Ақсу, Шет Қарасу;

Синтетикалық жолмен жасалған топонимдер:

Сын есім тудырушы -лы, -лі, -ды, -ді, -ты, -ті жұрнағымен жасалған топонимдер: **Жыңғылды**, **Құндызды**, **Орташарбақты**, **Тораңғылы**, **Тораңғылытүбек**, **Үшшарбақты**, **Шаштытүбек**, **Шетшарбақты** т.б.

-лық, -лік, -дық, -дік, -тық, -тік Арпалық, Жиделік, Жүзтоғыздық, Төмен Темірлік.

Топонимжасамның грамматикалық жүйесі көне замандардан жеткен дәстүрлі құрылым ретінде бүгінгі күнге жетіп отыр. Өткен ғасырдың басында тізімделген бұл атаулар компоненттерінің орын тәртібі, морфологиялық құрылымындағы түбір мен қосымшалардың байланысуы жағынан алғанда қалыптасқан тілдік нормаға сай Демек, олардың тізімге іліккенге дейінгі тарихын дәл сол кезден бастауға болмайды, одан әріде жатқандығында күмән жоқ.

Топонимдердің лексика-семантикалық классификациясы. Жалпы есім сөздер мен топонимдердің мағынасы үнемі бірдей бола бермейді. Мысалы, Ақсу топонимінің мағынасы судың түсін емес, ағынды су екенін білдіреді, сол секілді Қарасудың бірінші компоненті де судың түсін емес, тоқтап, бір жерге жиналып тұрған су деген

мағына беретіндігі ғылыми қауымға кеңінен танымал. Барлығына бірдей болмағанмен, бұл ерекшелік топонимге айналған басқа да көптеген сөздерге қатысты. Жер-су атауларын лексика-семантикалық топтарға жіктегенде осы ерекшеліктері және сөздің географиялық ақпараттардан бөлек таза лингвистикалық мағынасы негізге алынады.

Өсімдік атауларына қатысты топонимдер: Қызылжиек, Сарықамыс, Қосағашбасы, Тораңғылытүбек, Жиделік, Тораңғылы, Төменгі Сарықамыс, Сарықамыс, Қоңырөлең, Көктал, Байтоғай, Жыңғылды т.б.

Сан-мөлшер, өлшемге қатысты топонимдер: Жүзтоғыздық, Үшшарбақты, Жіңішке, Қосағашбасы, Қосқұлақ, Қырыққұдық, Төрткөл, Ұзынтам, Ұзынтамбасы, Үлкенжар, Үлкенбұлақ.

Түр-түс атауларына қатысты топонимдер: Ақөзек, Ақтастықора, Қара арасан, Қара Бөлдек, Қарақұдық, Қаратұмсық, Қызыларасан, Қызылжиек, Сарыкөл, Сарықамыс, Сарыөзек, Сарытүбек, Сарыүйсін, Төменгі Сарықамыс т.б.

Географиялық нысанның сипатын білдіретін топонимдер: Айрық, Жамбас, Жарық, Тұма, Қайқы, Бұрғансай, Бұққансай, Тарсай, Жіңішкесай, Кеңсай, Жартастықора, Үлкенжар, Қосқұлақ т.б.

Географиялық нысанның орналасқан жерін білдіретін топонимдер: Басқұм, Төменгі Тұрпан, Төменгі Сарықамыс, Шарбақбасы, Шетшарбақты, Орташарбақты, Қосағашбасы, Шарбақбасы, Қосағашбасы, Ұзынтамбасы т.б.

Қорытынды. Топонимдерді тілдік қызметі, ақпараттық мәні, уақыт пен кеңістік аясындағы орны, мәдени-танымдық болмысы т.б. ерекшеліктері бойынша кешенді түрде талдаулар жасасақ, жинақтай келгенде тіл, география, тарих ғылымдарының тоғысар тұсына келіп ат басын тірейміз. Топоним – географиялық нысан атауы. Ол белгілі бір нысанды атай отырып, атаудың шығу уәждері арқылы көптеген географиялық ақпараттар ұсынады. Таратып айтар болсақ, нысанның түрі – құрлық пен су, жердің үсті мен асты, жердің бедері мен қыртысы, онда өсетін өсімдіктер мен өмір сүретін жануарлар,

табиғи нысанның адаммен қатынасы т.б. барлығы топонимдердің мағынасы мен ішкі ақпараттық мазмұнынан көрініс береді.

Қазақ халқы ғасырлар бойы туған жердің табиғатын көзімен көріп, көңілімен танып, оның өзге нысандармен сабақтастыра отырып атаулар жасады. Осы таным элементтері топонимдердің өн бойында сақталған. Сонымен қатар өзі мекендеген аймақтарда, яғни туған жердің төсінде болып жатқан оқиғалар мен ондағы түрлі жағдайлар да топонимдердің ішкі мазмұнынан орын алып отырды. Бұған қосымша осы жерді мекендеген өзге де этнос өкілдері топонимия тілімен өздері туралы із қалдырды. Топонимдердің табиғатын зерделегенде олардың ешқайсысын назардан тыс қалдыруға болмайды. Бүгінге дейінгі зерттеулерде әр ғылым саласы өзіне қатысты жақтарын ғана назарға алып, топонимиканы белгілі бір салаға телу бағытына күш салып келді. Бұл принциптердің белгілі бір салаға қатысты жақтарын анықтауға пайдасы көп болды, алайда топонимдердің табиғатындағы өзара сабақтас әрі бірнеше ғылым саласына

қатысты ерекшеліктерді кешенді түрде қарастыру да маңызды міндеттің бірі. ХХІ ғасыр талаптарына сәйкес қазіргі ғылымның мақсаты өзгерген, сондықтан топонимдердің алдына қойылатын міндеттер де сол мақсат үдесінен шығуы тиіс. Атап айтқанда бізге қай бағыт маңызды: топонимдердің қай салаға тән екенін анықтау ма, әлде топонимнің ұлтымыздың тарихындағы орны мен ақпараттық қызметі ме? Теориялық тұрғыдан қарағанда – біріншісі, қолданбалы-практикалық тұрғыдан қарастырсақ – екіншісі маңызды. Екеуі де керек, алайда топонимканың бүгінге дейінгі зерттелу тарихына көз жіберсек, теориялық зерттеулердің үлесі басым екенін көреміз. Екінші жағынан жеке сала мамандарына ғана түсінікті теориялық зерттеулерден гөрі, жалпы қоғамдағы барлық азаматтарға қолжетімді кешенді зерттеудің маңыздылығы бірінші орынға шығады. Сондықтан, мақала көлемінде бүгінге дейінгі зерттеулердің бағыттарын өзара сабақтастықта кешенді зерттеу нысанына айналдыру жолдарына назар аударылды.

Әдебиеттер тізімі

1. Байпақов К., Нұржанов А. Ұлы Жібек жолы және ортағасырлық Қазақстан. – Алматы: Қазақстан. – 1992. – 208 б.
2. Жұмақаев Б.Д. Қазақстан тарихы: оқулық. – Алматы: «Эверо», 2014. – 320 б.
3. Jordan P. Current geographical research directions in toponymy // Recognition, Regulation, Revitalisation Place Names and Indigenous Languages Proceedings of the 5th International Symposium on Place Names 2019 Jointly organised by the Joint IGU/ICS Commission on Toponymy and the UFS. – Clarens, South Africa, 18-20 September 2019. P. 219-242. URL: <https://library.oapen.org/bitstream/handle/20.500.12657/59094/1/9781928424697.pdf> (Accessed: 25.05.2023).
4. Ұлы Жібек жолы [Электронный ресурс]. – 2023. – URL: Ошибка! Недопустимый объект гиперссылки. (Accessed: 25.05.2023).
5. Марғұлан Ә.Х. Шығармалары. – Алматы: Алатау. – 2010. – 472 б.
6. Abdullina A.G., Sergeyeva A.M., Saparov K. T., Yeginbaeva A.Ye., Embergenov N.J. Toponyms of cretaceous deposits in Western Kazakhstan territory (In the context of Aktobe region). // News of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Series of Geology and Technical Sciences, 2021, 2(446), P. 22-30. URL: <https://www.scopus.com/record/display.uri?eid=2-s2.0-85105151424&origin=resultslist&sort=plf-f> (Accessed: 25.05.2023).
7. Saparov K., Jiri Chlachula, Yeginbayeva A. Toponymy of the ancient Sary-arka (North – eastern Kazakhstan) // Quaestiones Geographicae. - 2018, P.35-527. URL: <https://sciendo.com/article/10.2478/quageo-2018-0024> (Accessed: 25.05.2023).
8. Нұғман Б.Ғ., Шаймұқанова С.Д. Ұлы Жібек жолы. [Электронный ресурс] - 2020. – URL: <https://ulagat.com/2020/11/16/ұлы-жібек-жолы/> (Accessed: 25.05.2023).
9. Жетісу. Энциклопедия. – Алматы: Арыс, 2004. – 712 б.
10. Лабунец Н.В., Дмитриева Т.Н. Гидронимия низовий реки Тавды // Вопросы ономастики.– 2022. - Т. 19. - № 3. - С. 9–39.

11. Гусев В. Ю. Этимологические заметки по этнонимии нижнего Енисея // Вопросы ономастики. – 2020. – Т. 17. – № 2. – С. 59–74.
12. Марғұлан Ә.Х. Шығармалары. XIII том. – Алматы: Алатау, 2012. – 576 б.
13. Жанұзақ Т. Қазақ ономастикасы. Бес томдық. – 4-т. – Нұр-Сұлтан: «Халықаралық түркі академиясы». – 2022. – 552 б.
14. Қамзабекұлы Д. «Смағұл саясаты жүзеге асқанда, 3,5 миллион қазақ аштан қырылмас еді» [Электронный ресурс]- 2015. – URL: http://gonzo.kz/blog/3042-smagyl_sayasaty_jyzege_askanda_35_million_kazak_a (Accessed: 25.05.2023).
15. Мурзаев Э.М. Словарь народных географических терминов. – Москва: Мысль, 1984. – 653 с.
16. Наделяев В. М., Насилов Д. М., Тенишев Э. Р., Щербак А. М. Древнетюркский словарь. – Ленинград: «Наука». – 1969. – 676 с.
17. Skorupa P. Semantics Of Present-Day Vilnius County Toponym Oppositions. Doctoral Dissertation Humanities, Philology. – Vilnius, 2023. – 264 p. https://www.researchgate.net/publication/370445641_Semantics_Of_Present-Day_Vilnius_County_Toponym_Oppositions (Accessed: 25.05.2023).

References

1. Baipakov K., Nurzhanov A. Uly Zhibek zholy zhane ortagasyrlyk ortagasyrlyq Kazakstan Qazaqstan [The Great Silk Road and medieval Kazakhstan] («Kazakstan», Almaty, 1992, 208 p.). [In Kazakh]
2. Zhymakaev B.D. Kazakstan Qazaqstan tarihy: okulyk oqulyq [History of Kazakhstan: textbook] («Evero», Almaty, 2014, 320 p.). [In Kazakh]
3. Jordan P. Current geographical research directions in toponymy, Recognition, Regulation, Revitalisation Place Names and Indigenous Languages Proceedings of the 5th International Symposium on Place Names 2019 Jointly organised by the Joint IGU/ICS Commission on Toponymy and the UFS. – Clarens, South Africa, 18-20 September 2019. P. 219-242. Available at: <https://library.oapen.org/bitstream/handle/20.500.12657/59094/1/9781928424697.pdf> (Accessed: 25.05.2023).
4. Uly Zhibek zholy [The Great Silk Road]. – 2023. Available at: Ошибка! Недопустимый объект гиперссылки. (Accessed: 25.05.2023). [In Kazakh]
5. Margylan A.H. Shygarmalary [Collection of works] («Alatau», Almaty, 2010, 472 p.). [In Kazakh]
6. Abdullina A.G., Sergeeva A.M., Saparov K. T., Yeginbaeva A.Ye., Embergenov N.J. Toponyms of cretaceous deposits in Western Kazakhstan territory (In the context of Aktobe region). // News of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Series of Geology and Technical Sciences, 2021, 2(446), P. 22-30. Available at: <https://www.scopus.com/record/display.uri?eid=2-s2.0-85105151424&origin=resultslst&sort=plf-f> (Accessed: 25.05.2023).
7. Saparov K., Jiri Chlachula, Yeginbayeva A. Toponymy of the ancient Sary-arka (North – eastern Kazakhstan), Quaestiones Geographicae. 2018, P.35-527. Available at: <https://sciendo.com/article/10.2478/quageo-2018-0024> (Accessed: 25.05.2023).
8. Nygman B.G., Shaimykanova S.D. Uly Zhibek zholy [The Great Silk Road]. - 2020. – URL: <https://ulagat.com/2020/11/16/ұлы-жібек-жолы/> [In Kazakh]. (Accessed: 25.05.2023).
9. Zhetisu. Enciklopediya [Encyclopedia] («Arys», Almaty, 2004, 712 p.). [In Kazakh].
10. Labunec N.V., Dmitrieva T.N. Gidronimiya nizovij reki Tavdy [Hydronymy of the lower reaches of the Tavda River, Voprosy onomastiki [Onomastics questions], 3 (19) 9–39 (2022). [In Russian].
11. Gusev V. Yu. Etimologicheskie zametki po etnonimii nizhnego Eniseya, Voprosy onomastiki [Onomastics questions], 2 (17), 59-74 (2020). [In Russian].
12. Margylan A.H. Shygarmalary [Collection of works]. Vol. XIII (Alatau, Almaty, 2012, 576 p.). [In Kazakh].
13. Zhanyzak T. Qazaq Kazak onomastikasy [Kazakh onomastics]. Five vol. Vol 4-t. («International Turkic Academy», Nyr-Sylytan, 2022, 552 p.). [In Kazakh]
14. Kamzabekyly D. Smagyl sayasaty zhyzege askanda, 3,5 million qazaq kazak ashtan kyrylmas qyrylmas edi [3.5 million Kazakhs would not starve to death if Smagul policy was implemented] - 2015. Available at: http://gonzo.kz/blog/3042-smagyl_sayasaty_jyzege_askanda_35_million_kazak_a. (Accessed: 25.05.2023). [In Kazakh].
15. Murzaev E.M. Slovar' narodnyh geograficheskikh terminov [Dictionary of Folk Geographical Terms] («Mysl'», Moscow, 1984, 653 p.). [In Russian]
16. Nadelyaev V. M., Nasilov D. M., Tenishev E. R., Shcherbak A. M. Drevnetyurkskij slovar' [Ancient Turkic Dictionary] («Nauka», Leningrad, 1969, 676 p.). [In Russian].

17. Skorupa P. Semantics Of Present-Day Vilnius County Toponym Oppositions. Doctoral Dissertation Humanities, Philology (Vilnius, 2023, 264 p.). Available at: https://www.researchgate.net/publication/370445641_Semantics_Of_Present-Day_Vilnius_County_Toponym_Oppositions (Accessed: 25.05.2023).

B.Abdualiuly¹, A.A.Alimkhan²

¹*L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan*

²*S. Amanzholov East Kazakhstan University, Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan*

The main directions of the comprehensive study of toponyms along the Great Silk road

Abstract. The article is devoted to the research directions of the historical toponymy of the Great Silk Road. Since toponymy is part of proper names, it is considered as an object of linguistics, but the areas of science that come into contact with it have important place. When studying toponyms as an object of linguistics, attention is paid to their linguistic features such as structural system, etymological foundations, motives of origin, however, in such cases, the era of the appearance of the object, historical data about its meaning and information that is part of the meaning, such as the nature of the geographical object, its location and connection with other objects are ignored. Taking into account these issues, the article used complex research methods. Linguistic, historical, geographical areas of study were considered as components of a comprehensive study, because toponymy is a science that arose at the intersection of these three areas. Given this feature of the nature of toponyms, historical toponyms along the Silk Road were considered from the historical-linguistic, linguo-geographical and linguistic points of view. Toponyms analyzed in the article are taken from archival documents and oral data.

Keywords: toponymy, historical toponym, historical-linguistic basis, linguo-geographical basis, linguistic basis, etymology, lexico-semantic classification.

Б.Абдуалиулы¹, А.А.Алимхан²

¹*Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан*

²*Восточно-Казахстанский университет имени С. Аманжолова, Усть-Каменогорск, Казахстан*

Основные направления комплексного изучения топонимов вдоль Великого шелкового пути

Аннотация. Статья посвящена исследовательским направлениям исторической топонимики Великого шелкового пути. Поскольку топонимия является частью имен собственных, она считается объектом языкознания, но и соприкасающиеся с ней области науки имеют свое значение. При изучении топонимов как объекта языкознания внимание уделяется их структурной системе, этимологическим основаниям, мотивам происхождения и т.п. языковым признакам, однако в таких случаях эпоха появления объекта, названного определенным именем, исторические данные о его значении и сведения, входящие в состав значения, такие, как характер географического объекта, его местонахождение и связь с другими объектами, остаются без внимания. Принимая во внимание эти вопросы, в статье использовались комплексные методы исследования. Лингвистическая, историческая, географическая области исследования рассматривались как составные части комплексного исследования, ведь топонимия – это наука, возникшая на пересечении этих трех областей. Учитывая эту особенность характера топонимов, исторические топонимы вдоль Шелкового пути были рассмотрены с историко-лингвистической, лингвогеографической и лингвистической точек зрения. Анализируемые в статье топонимы взяты из архивных документов и устных свидетельств.

Ключевые слова: топонимия, исторический топоним, историко-лингвистическая основа, лингвогеографическая основа, лингвистическая основа, этимология, лексико-семантическая классификация.

Сведения об авторах:

Абдуәлиұлы Б. – д.ф.н., профессор кафедры казахского языкознания, Евразийский национальный университет им. Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан.

Алимхан А.А. – к.ф.н., ассоциированный профессор кафедры казахской, русской филологии и журналистики, Восточно-Казахстанский университет имени С. Аманжолова, Усть-Каменогорск, Казахстан.

Abdualiuly B. – Doctor of Philological Sciences, Professor Kazakh Linguistics Department L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Alimkhan A.A. – Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Department of Kazakh, Russian Philology and Journalism, S. Amanzholov East Kazakhstan University, Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan.